

III.b. La parla enguerina i la Canal de Navarrés en l'ALPI

Vicent F. Garcia Perales, Universitat CEU Cardenal Herrera / Universitat Oberta de Catalunya
Emili Casanova, Universitat de València / Acadèmia Valenciana de la Llengua

91

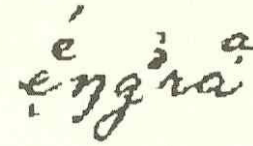

Fig. 1: Transcripció del topònim en 1935, a càrrec de F. de B. Moll per a l'ALPI

El dilluns 9 de setembre de 1935, uns mesos abans de començar la Guerra espanyola, Manuel Sanchis Guarner i F. de Borja Moll van visitar el poble d'Énguera i van recollir dades lingüístiques a tres persones del poble, nascudes al voltant del 1860: *cheniva, fals, pusa, forellat, cúiro, llagostín, sabatero, bascuello, galtas, barras, grapá, cerner, pechineta, hardacho*.³⁷ Eren enquestes no previstes en el projecte en què participaven, l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI),³⁸ però que en van aprofitar els qüestionaris.

Si els sainets enguerins són mostra de la manera peculiar de parlar d'este poble (i la comarca), les enquestes de Moll-Sanchis són un exemple filològic de primera magnitud que no hem de deixar de banda en qualsevol estudi lingüístic que es faça a la comarca i que, lamentablement, encara no s'ha escomés de manera rigorosa i científica després dels treballs de Manuel Sanchis Guarner i Josep Gulsoy, deixant de banda els punts de Pere Garzón.

Efectivament, ens han arribat unes pàgines enguerines inèdites escrites de puny i lletra de la mà de Sanchis i de Moll, després d'haver-

³⁷ A més de les preguntes dels qüestionaris de l'ALPI, també van recollir llistes de paraules i expressions que transcrivien en l'últim full en blanc de l'enquesta: *sentir, corresuecas, ixelixa, estornell, her, a poca noche* (Vg. més avant).

³⁸ Més informació sobre l'ALPI: www.alpi.ca i també en el nostre blog: <http://atlaslinguisticodelapeninsulaiberica.blogspot.com.es/>

se entrevistat amb Pedro Pérez Muñoz i la seua dona Dolores Aparicio Grau (per al Quadern I de Fonètica i Morfosintaxi, i amb Miguel Gómez Pérez (per al Quadern II de Vocabulari i Cultura popular).

92 | Com diem, l'ALPI no incloïa la localitat d'Énguera, però segurament Sanchis i Moll tenien un interès molt especial per estes terres i per això van aprofitar per anar-hi, ja que sobretot el primer tenia la intenció de fer la tesi doctoral sobre el parlar de la Canal de Navarrés, tot i que finalment la va acabar fent de la frontera meridional del valencià i el castellà. Sanchis, però, mai no deixà de dedicar temps a este macroprojecte,³⁹ de tal manera que fins i tot realitzà dos visites al poble d'Anna (que sí que estava previst per a l'ALPI), una en 1934 i una altra en 1948.⁴⁰

En este sentit, tenim localitzada una carta de R. Menéndez Pidal a M. Sanchis Guarner en què hi ha una referència a la qual el mestre valencià havia de fer la tesi sobre Énguera:

R. MENÉNDEZ PIDAL A M. SANCHIS GUARNER (Madrid, 16-nov.-1949):

Lo que más deseo es que V. haga su proyectado estudio sobre el habla de Enguera, que hace medio siglo me propuso. Era mi compañero de excursiones serranas el comandante Ibáñez Marín⁴¹ (el que después murió en Melilla, escritor militar) que tenía familia en Enguera, y me dio las primeras noticias de las curiosidades dialectales de allí

³⁹ A l'arxiu personal que es conserva a Elx hi ha moltíssim de material que Sanchis havia aconseguit de recollir i que pretenia ser la base del futur estudi que només es va traduir en una presentació a un congrés i la publicació d'un article.

⁴⁰ El poble d'Anna (Canal de Navarrés) forma part dels 525 pobles enquestats per a l'ALPI, dels 41 de la Comunitat Valenciana, i també dels 16 de la zona castellanoparlant de la CV. La primera enquesta data del 8-10-1934 i va ser duta a terme per Sanchis Guarner i per Lorenzo Rodríguez-Castellano; posteriorment, Sanchis hi tornà tot sol el 8-12-1948.

⁴¹ José Ibáñez Marín (Énguera 1868 – Melilla 1909). Es va casar amb Carmen Gallardo (1892), íntima amiga de la dona de R. Menéndez Pidal, María Goyri (les dos primeres dones universitàries de la història). Els dos matrimonis passaven l'estiu junts i feien excursions per la Serra de Guadarrama.

Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI)

Però què és l'ALPI? Hauríem de fer molta història per delimitar per què va nàixer este macroprojecte, segurament el més important dut a terme al si de l'escola espanyola de filologia de Madrid (concebut per R. Menéndez Pidal i executat per T. Navarro Tomás) i per què va morir i hui en dia s'intenta ressuscitar al CSIC de Madrid després d'anys d'haver-ho intentat des de València i no haver-ho aconseguit, només una tesi doctoral nostra.⁴²

93

MAÍZ (dacsa / panis)

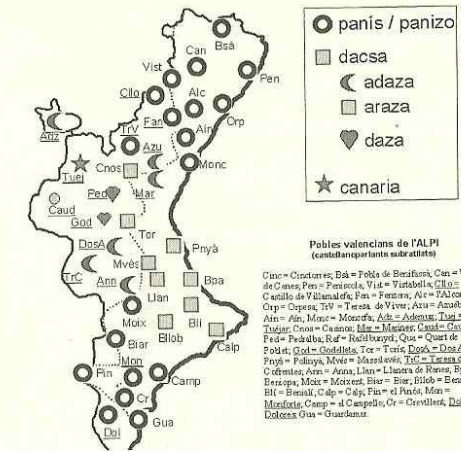

Fig. 2: Tesi doctoral sobre l'ALPI de la Comunitat (G^a. Perales, 2001)

⁴² La tesi de l'ALPI valencià a què ens referim es va defensar en gener de 2001 per V. García Perales, davall la direcció del Dr. Emili Casanova. Els pobles que vam estudiar van ser els de la Comunitat Valenciana, tant els 15 castellanopalants (enquestes de Rodríguez-Castellano i Sanchis Guarner en 1934) com els 26 valencianoparlants (enquestes de Sanchis i Moll en 1935). De nord a sud, estos eren els pobles valencians de l'ALPI (subratllats, els castellanopalants): Cincorres; La Poble de Benifassà; Vilar de Canes; Peníscola; Vistabella; Castillo de Villamalefa; Fanzara; L'Alcora; Orpesa; Teresa de Viver; Azuébar; Aín; Moncofa; Ademuz; Tuéjar; Casinos; Marines; Caudete; Pedralba; Rafelbunyol; Quart de Poblet; Godolleta; Toris; Dos Aguas; Polinyà; Massalavés; Teresa de Cofrentes; Anna; Llanera de Ranes; Beniopa; Moixent; Biar; Benilloba; Benialí; Calp; El Pinós; Monforte; El Campello; Crevillent; Dolores; Guardamar.

L'ALPI va ser un projecte de principi del segle xx que perseguia la recol·lecció de la llengua oral col·loquial de totes les àrees de la Península Ibèrica, inclosa Portugal, Andorra i la Catalunya Francesa, amb una metodologia molt concreta.⁴³ Els grans de la Filologia Espanyola volien dotar Espanya d'un atlas lingüístic, com ja el tenia França (on, per cert, va nàixer la idea de fer este tipus de projecte, de la mà de J. Gilliéron i el seu *Atlas Linguistique de la France*), i d'altra banda, volien demostrar el pretés iberoromanisme del castellà, el galleg-portugués i el català-valencià-balear.

La història de l'ALPI respon a un trencaclosques o un laberint de fets, interessos personals, desgràcies i vicissituds que encara no han pogut ser esclarides, tot i que comptem amb grans estudiosos i fins i tot l'edició de les cartes que es van escriure les persones que van participar.⁴⁴

Cal destacar que un grup d'investigadors va ser ensinistrat a Madrid per a recollir la fonètica dels pobles peninsulars i directament es van llençar a l'aventura "atlàntica" d'anar poble per poble, primerament en transports públics, però finalment van aconseguir que el Centro de Estudios Históricos (el que seria el CSIC posteriorment) els comprara un cotxe per anar a fer les entrevistes.

D'esta manera, arribats al 1936, la Guerra Civil va interrompre el projecte, tot i que ja tenien quasi totes les enquestes dels vora sis-cents pobles que havien de visitar els tres equips (per al català-valencià-balear teníem lògicament F. de B. Moll). Passada la Guerra, el director del projecte, Navarro Tomás, es va exiliar a Nova York i es va endur les enquestes que havien recollit els últims cinc anys. Fou en 1950-51 quan Sanchis Guar-

⁴³ Bàsicament, la metodologia de l'ALPI era la següent: tres parelles d'investigadors per cada llengua romànica peninsular (castellà, galleg-portugués, català-valencià-balear); dos qüestionaris amb 1247 preguntes; més de 500 pobles molt menuts; dos informants principals per cada poble, un per a cada quadern d'enquesta (nascuts al poble, d'edat avançada, hòmens, analfabets); un sistema de transcripció fonètica molt desenvolupat (p. ex. 64 símbols per a la vocal *e* i 52 per a la *a*).

⁴⁴ García Perales, Vicent F. – Santi Cortés (2011): *La historia interna del ALPI. Correspondencia (1910-1976)*, València, PUV. El llibre inclou una introducció minuciosa a este macroprojecte frustrat i també una bibliografia extensa sobre el tema.

ner i Rodríguez-Castellano van anar a Nova York i van rebre de la mà de Navarro les enquestes i instruccions per publicar-les.

Tornats a Espanya, Sanchis va prendre les regnes i el projecte es va posar en marxa, de tal manera que es van acabar les enquestes i es va poder editar el primer i únic volum de l'ALPI, amb 75 mapes de fonètica.

Posteriorment a esta data ja mai es van donar notícies del projecte i fins i tot es va acusar Sanchis Guarner d'apropiar-se dels materials. Fins que l'any 2000 un deixeble indirecte de J. Coromines a través de Joseph Gulsoy, el professor canadenc David Heap, va moure cel i terra per trobar les enquestes originals. I ho va fer, amb l'ajuda de les persones que havíem estudiat els materials ací a la Comunitat Valenciana i els familiars d'altres zones de la Península.

David Heap va començar aleshores a publicar part de les enquestes en el portal www.alpi.ca, operatiu a hores d'ara encara, però va ser el CSIC, de la mà de Pilar García Mouton, qui va recollir un grup d'investigadors que actualment estan treballant en l'edició digital interactiva a través de la xarxa.

Història de l'ALPI

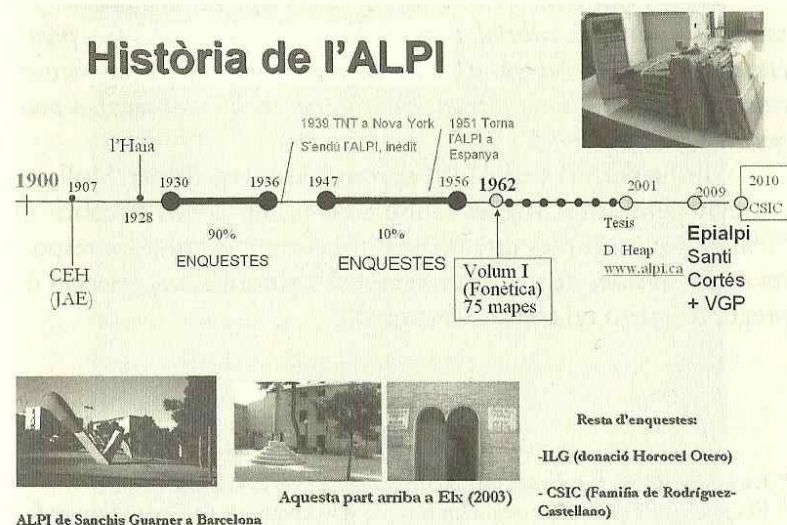

Fig. 6: Història d'un projecte frustrat

L'enquesta de l'ALPI a Énguera

Com hem dit, Sanchis i Moll van estar un dia a Énguera en 1935. Hem investigat el perquè de la data i hem descobert que estos dos investigadors es trobaven prop de la Canal fent les enquestes de l'ALPI i fou aleshores quan van aprofitar per acostar-se a Anna. Este seria l'itinerari que van dur a terme:

Divendres 6 setembre 1935: LLANERA DE RANES

Dissabte 7 setembre 1935: MOIXENT

Dilluns 9 setembre 1935: ÉNGUERA

Dijous 12 setembre 1935: GUARDAMAR

El Quadern I de l'ALPI, que va aprofitar M. Sanchis Guarner per entrevistar-se amb Pedro Pérez Muñoz i la dona, inclou pràcticament totes les respostes de Fonètica, amb un total de 241. La descripció de l'informant, però, està feta amb lletra de F. de B. Moll. Les de Morfosintaxi (núm. 252-411) estan en blanc.⁴⁵ L'última pàgina d'este qüestionari sí que inclou transcripcions manuscrites marginals, amb informació molt profitosa referida a 35 paraules i expressions locals del tipus següent:

ixelixa, ride (rie), bolen (vuelan), ixo, cuquello, corresuecas (pitorreal), sentir, sera, cabriol, trencar, lloca, taroncha, sema (sin jugo), escuerso (sapo), enchilaga, n'havia (había de esto), garra (agujero en calcetín o media), sigrón, sueca (tronco), estornell (estornino), a poca noche, pajú, her, rojo...

El Quadern II de l'ALPI, aprofitat esta vegada per Moll per entrevistar-se amb Miguel Gómez Pérez, no arriba a cobrir el 50% de les preguntes que estaven previstes.⁴⁶ A més, les respostes estan oferides de manera fragmentària (només una selecció de preguntes, però no consecutivament).

⁴⁵ Excepte la 285 UNA ZORRA: una rabo[z]a.

⁴⁶ El Quadern II de l'ALPI inclou un total de 836 preguntes de Lèxic i Etnografia, de les quals 419 són qüestions interpolades no previstes en la primera redacció del qüestionari (tenen numeració seguida de lletres, com ara, 426, 426a, 426b, 426c, etc.

Informador:
Miguel Gómez Pérez, 72 años, natural de Énguera, como sus padres; es jornalero del campo; no sabe leer. Ha pasado temporadas trabajando fuera del pueblo, siempre en la provincia de Valencia; hizo el servicio militar en Tarragona, Lérida, Gerona y Marruecos.

INFORMADOR

Nombre y apellido: Pedro Pérez Muñoz

Naturaleza: Énguera

Edad: 67

Profesión: labrador

¿Sabe leer? no

Naturaleza del padre: Énguera

Naturaleza de la madre: id.

Residencias y viajes: Ha hecho viajes breves y recibido cortas temporadas (de dos a cuatro semanas) en diversos pueblos de las comarcas vecinas.

Su mujer, Dolores Aparicio Grau, ha sido utilizada también como sujeto para estudiar la pronunciación de z y z. sabe leer y escribir.

Fecha de la investigación: 9 - sept - 1935.

Investigador: M. S. G.

Transcripción del nombre del lugar: éngüa

Nombre dialectal de los habitantes: éngüinos

Nombre del habla local: kastilano capuñac éngüino

Fig. 7 i 8: Dades dels informants del Quadern I i II de les enquestes inèdites de Sanchis i Moll a Énguera (9/9/1935)

Altres notícies de la parla de la Canal de Navarrés

98 Tal com podem intuir arran de la carta que hem transcrit més amunt, la primera notícia filològica que trobem sobre els parlars de la Canal són les obres de Ramón Menéndez Pidal perquè coneixia el militar Ibáñez Marín. Posteriorment Hadwiger estudià la zona i declarà que l'origen del parlar era clarament valencià. Va ser Sanchis Guarner qui havia de fer-ne l'estudi (en va publicar una notícia breu), amb el prof. Joseph Gulsoy (que també en publicà un altre estudi), però per les desavinences entre la filiació de l'origen de la parla tan peculiar de la Canal, finalment l'estudi encara resta per fer. Sanchis era defensor que la base era castellana, mentre Gulsoy declarava que la base de la llengua de la Canal era l'aragonés (com també pensava Menéndez Pidal).⁴⁷

En general, la bibliografia que tracta específicament de la llengua de la Canal és la següent:

- Garzón Serrano, P. D. (1995): "Sobre l'origen del parlar d'Énguera", dins el llibre de J. Colomina (ed.): *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, p. 99-114.
- Gulsoy, Joseph (1963-1966): "L'origen dels parlars d'Énguera i la Canal de Navarrés", *Estudis Romànics*, XII, p. 317-338.
- Gulsoy, Joseph (2010): "...", dins *Els altres parlars valencians*, Paiporta, Ed. Denes.
- Hadwiger, J. (1905): "Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, XXIX, Tübinga, p. 712-731.
- Martí Gadea, J. (1891): "Jerga de la Canal de Navarrés", dins *Encisam de totes herbes*, València, p. 635-643.
- Martínez Martínez, Bernardo (1947): "Breve estudio del dialecto enguerino", en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VIII, p. 83-87.

⁴⁷ Nosaltres, en un estudi en preparació, defensarem que la base primera del parlar de la Canal de Navarrés és el castellà, al qual se superposà el valencià (incloent-hi elements aragonesos). És esta una superposició extensa i intensa des de l'Edat Mitjana, que ha convertit la parla enguerina i de la resta de la Canal en una parla mixta. Al nostre parer, és el cas contrari al que va passar en la parla d'Oriola i la Vega Baixa, de base valenciana, a la qual es va superposar el castellà.

- Sanchis Guarner, Manuel (1963-66): "Noticia del dialecto de Énguera y la Canal de Navarrés (Prov. de Valencia)", *Revista Valenciana de Filología*, Anejo del Tomo VII / *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, Madrid, (1965-68), p. 1039-1045

99 Joseph Gulsoy, nascut en 1925 a Ordu (Turquia) i resident al Canadà, on va exercir de professor de la Universitat de Toronto, prometia un estudi a fons. Tot i la seua edat, fa uns anys encara va publicar una article breu en la I Jornada sobre els parlars valencians de base castellanoaragonesa (*De l'Alt Millars a la Vega Baixa*),⁴⁸ i en una entrevista que ens va concedir a Toronto declarava:

Mai vaig tenir temps per a acabar el meu estudi dels parlars d'Énguera i la Canal de Navarrés, i sempre surten uns compromisos. Però hi tornaré abans d'acucar els ulls.

(Quadern, El País, Ed. Comunitat Valenciana, núm. 346, 16/2/2006).

Tal com comprovem en la informació següent, Gulsoy és el deixeble de Coromines, mentre que podríem dir que Sanchis ve directament de la mà de Menéndez Pidal. En ells dos havien d'haver-se acabat les picabaralles entre els orígens del parlants i dels parlars del poble. I és que tenim localitzada una carta de J. Gulsoy a M. Sanchis Guarner on parla d'Engra (Toronto, 2 d'octubre de 1962):

Després de l'enquesta de Fanzara, el professor Coromines va suggerir que anara a Engra i a la seua rodalia per a determinar la vitalitat del fenomen. A Engra he trobat molt poc d'això: un vell de 92 anys pronunciava la -s- sonora en algunes paraules, i el guarda municipal deia camiza, Jozé, etc. A Engra em van dir

⁴⁸ I Jornada sobre Els Parlars Valencians de base Castellanoaragonesa (*De l'Alt Millars a la Vega Baixa*), València, 12 i 13 de novembre de 2008. Actes publicades per Ed. Denes, 2010: Casanova, Emili (ed.), *Els altres parlars valencians. I Jornada de parlars valencians de base castellano-aragonesa*.

qu'el lloc on deien coses antigues i molt rares era a Anna i em citen llosa i llucir, amb s sonora. En efecte, a Anna vaig trobar el fenomen per tot arreu: fins i tot els jóvens tenien la s sonora. Allà vaig fer gravats també. Alguns vells, sobre[tot] el ex-secretari del poble us recorden molt bé i parlant de vós amb emoció.

El treball de la Canal és filològicament incomplet i l'estudi d'estos parlars tan peculiars descoberts pels filòlegs de principis del xx encara presenta moltes llacunes que caldria anar estudiant a fons, especialment la filiació del seu parlar, fet que ens il·luminaria molt millor sobre les fases històriques del parlar. Tot i això, són encomiables obres lèxiques com la que acaba d'editar la Fundació La Sierra (Énguera, 2012): *La parla enguerina*, del mestre erudit enguerí Matías Aparicio Simón. D'este llibre precisament podríem extraure variants que coincideixen amb el valencià, bé local de la comarca veïna de la Costera o bé del valencià general (en mancaria un estudi per demostrar els orígens comuns entre l'enguerí i el valencià):

malhacendero (malfaener), alizón (llicsó), ardacho (fardatxo), cucharón (cullerot, cria de granota), aliones (llidons), tirapedos (petorrets), barajarse (barallar-se), agualoso, olivas bragás (bragaes), quebrazas (cabrasses), rebrotines, agarrar un cabazo (enfado), abotinfláu, botijoso, caballicos (tio vivo), cavallón, entortellar (entortillar), farfalloso, fez, florear (melons), florín, fuchina, larguerudo, ligacama, llagostín, llepón, traguillá (tragallà)

alberca, cuchapandero, corna, cociol, barchín, cabrerot, caracera, brancá, bresca, bascollá, grega, plorar, tarroz, vetigal, singla, rumbar (coloms), sóstre (sóll), asclar, Batallà (tocs), bacenilla, baquiná, beurache, blaiüra, bromera, cansera, celler, cordonera, chambi (sandwich), chemecar, choricet (pintalabios), rechirar, derringláu, devantal, emblanquinar, embolic, flocá, atarantar, arramblar, rogle, roín, agüelets (dacsá), cherevía, pintà, ristrera, trampot (trombó), tremolor, tronar

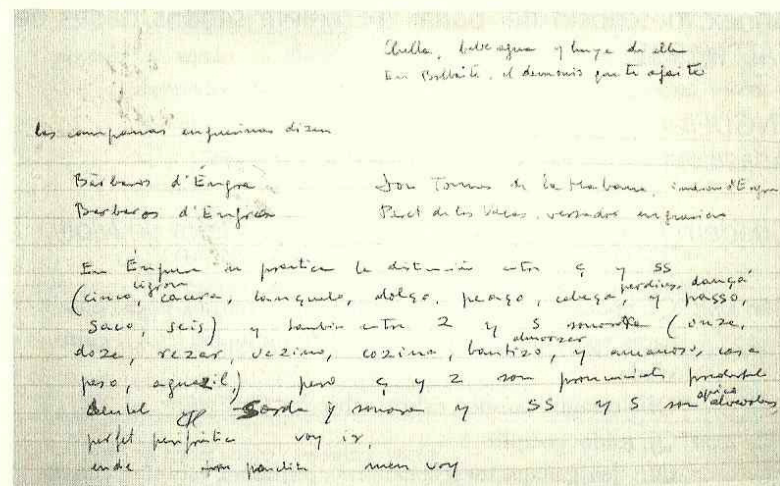

Fig. 10: Apunts inèdits de M. Sanchis Guarner sobre el parlar de la Canal

A hores d'ara, esperem que el professor Gulsoy done llum sobre la història lingüística de la zona, a partir dels rics materials que Jaime Barberán Juan li va proporcionar i de les gravacions que posseeix d'Énguera i de la Comarca. Potser si això no fóra possible, ens oferim a gestionar i a continuar el seu treball.

Per últim, tal com vam expressar en les Jornades de la Universitat de la Tardor a Énguera (16/11/2012), proposem que l'Ajuntament de la localitat dedique un carrer a l'eminent filòleg canadenc Joseph Gulsoy.

Annex: descripció del parlar d'Énguera segons dades de l'ALPI (1935)

ÉNGUERA

102 | Atlas Lingüístico de la Península Ibérica ALPI

Quadern I (lletra de Sanchis) / Quadern II (lletra de Moll)

<i>Voc. tònic</i>	QI: granòta (sense h. voc.), fòc , perdigòt , cabriòl , llòca (sense harm. voc.), taròncha (sense hv). // dimònio , ixó (eso) // cúiro , viúda QII: caragòl , sambòt , calsòt , cabreròte // rúiseñor
<i>Voc. àton</i>	QI: roído , gochillo QII: [en] gañapastor (chotacabras), [es] calera , escardar , eixaeta , esteva , espinaso , espadillas ; bascuello
<i>Sibilant</i>	[z] SONORA : QI: cozeche , rozario , rezar , cozecha , aonzir , ilezia , bezo , azeite , pereza , roza , sereza , prezillo (presidio), bruzza , quinzet , raboza QII: cuqué de luz (interdental, segurament per error); sambòt / [z] ambòt (el otro sujeto); sezos , estizeretas , quezo SESSEIG : QI: cabesa , poso , cabesa , braso , sigüeña , fuersa , sabatero , crus , perdís , sereza , sumo , dolso , sincha , cansiòn , viscáina , visco , laso , calsa , calsar ; [s] predorsal (s La masa de pan) QII: sejas , abrasaeras , surco , lusiár (afilar), vensejo , gransas PALATAL FRICATIVA SORDA <ix> [yʃ]: QI: aixá , coixo , faixa ; ixe , ixa , ixó (eso), guixa , amu(i)xar (incitar, sense <i>). Però: te(i)xior (sense <i>) QII: eixaeta ASPIRACIÓ : QI e^hpalda , cre^hta , es^hpejo
<i>Dentals</i>	QI: set (sed), verdat // peaso , segaor cuadráu . Però: sentido QII: cuajá , arcá // colaor , puñao // roílla (rodilla) // párpagos . Però: rueda , espadillas ,
<i>Laterals</i>	plorar , clavell . [l] VELAR SEMPRES : pulso
<i>Nasals</i>	ñeve , ñeto

<i>Labio-dentals</i>	[v] LABIODENTAL : QI: venáu , va , cheniva , vaca , sierva , clavo , llover , ñeve , esvarar , llave , viejo , joven , novio , viuda , clavell , avispa , viscáina , visco , verdat QII: corva , clavija , esteva , cavar , gavilla , cavallón , vensejo , aventar , vendemar , vendema , olivera , oliva , vara [b] OCLUSIVA : QI: hábito , cabesa , lobo , sabatero , árbol , pueblo , calbo QII: garba , garbear , garbera , garbillo , cabrerote , tablero ALTRES QI: cavallo , deve , n' havia (había de esto); visco . Però: calbo , abeja // juen (fuente) [cfr. dien (diente)]
<i>Articles</i>	la sudor , el frón
<i>Verbs</i>	va tener (tuvo), va sacar (sacó)
<i>Pron. febles</i>	ahogá-se
<i>Lèxic</i>	QI: cheniva , fals , pusa , forrellat , cúiro QII: llagostín , sabatero , bascuello , galtas , barras , grapá (más frecuente y típico que "puñao"), serner , pechineta , hardacho ETIMOLOGIA POPULAR : QI: pedricar QII: sangrijuela , gomitar , carganera